

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа -Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗВР

/Ховалыг К.С./

УТВЕРЖДЕНО

Директор

/Бичекей А.А./

Приказ № 1/3

от «30» августа 2025г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
курса внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»
для обучающихся 5-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Тайылбыр бижик

1-ден 6 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу ужурлар – амыдыралдың дөзү» деп чижек программаның кол сорулгалары мындыг:

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредери.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарынга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олулар салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистин арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузасы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарынга, нийтиел мурнунга ёзулуг кижги болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунун чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарынга, ужурларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузасы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.

6) Тыва чоннун азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлгө-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эргтирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуургалын огтуурап болгаш билин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улусунун 12 (60) чыл эргилделиг календарынга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принциптеринге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези незиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнге, ада-иениң холунга, улуг улустун хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижги болуру чажындан, аът болуру кулундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкыларынын кол даяныр угланыышкыны болур.

Демдек салбас, а чартык чылдап зачёт хевиринге түңнелди көргүзүг-шингээдилге хевиринге кылып, өөреникчининг демдээ кылдыр санап болур. Нинити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынын болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эргтирип болур. Программаның темаларын, шактарын, чижетлей берген ону башкы бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладып ап болур.

Хар-назын аайы-биле шактарның үслгези:

1 класс – «Бистиң өг-бүлевис. Мал-маган – тываларның амыдыралының дөзү» - 35 шак

2 класс – « Кижиниң чаражы – бүдүжүнде» - 35 шак

3 класс – «Бойдус магадылалы» - 35 шак

4 класс – «Кижиге эш херек» - 35 шак

5 класс – «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» - 35 шак

6 класс – «Кижги – бойдустун дээди чаяалгазы» - 35 шак

Өөреникчилер-биле ажылдаарынын хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);

- чангыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынның бөлүктөр-биле кичээлдер;

- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;

- музейлерге экскурсиялар;

- янзы-бүрү мөөрөйлөргө киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанактап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредери, практиктик кичээлдер, сөс-биле өөредери, көргүзүп тургаш өөредери.

Кижиздеринин аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээржиң-деткирири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интeрактивтиг самбыра.

5 класска улусчу укурлар деп эргемнин утказы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустун оран дугайында билишкени. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунун календары. Чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустун ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билишкиннер. Ыдыктыг тос танды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыыры. Чогааллардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүн-оол «Тывалаар куксун» (Тоожудан үзүндү).

М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Ангыр-оолдун тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрээл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шенне чечээ». С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаяачы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

5-ки классы доозуп тургаш, өөреникчилерниң шингээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустун оран дугайында билишкенин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билит алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угап билиштер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунун календарын, чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календарын тодаралып билиштер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөреништер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долузу-биле билит аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустун ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шингээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билит болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билишкиннерни, ыдыктыг тос тандыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билит алыр;
- Отка чалбарыырын, отка йөрээл сөс сөглээрин билит аптар аргалыг болур.

Г.Д. Сундуй. Улусчу ужурлар. «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» 5 класс. Кызыл – 2005.

№ п/п	Темалары	Шагы	Кичээлдин хеври	Өөреникчилернин билип алыр ужурлуг чүүлү	Ай, хүнү	Онаалгазы
I-ги улдун – 10 шак						
1.	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билишикиннер.		Ар. 4. Айтырылгарга боданыр. Кыска чогаалдыг «Бистин төрөл аймактын дагылгазы». Презентация «Төрөөн суурум даглар-биле хүрээленген».
2.	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштун кадарчы кижиги-биле бир-мөзүлөжи.		Ар. 5, 6. Айтырылгарга боданыр. Хамнаарак деп куштуң болгаш оваа чуруун чуруур. Презентация «Хамнаарак – ыраажы куш», «Тывада оваа тейлер».
3.	С. Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чөм, тыва хөп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижиги ёзулуг националист кижиги.		Чуруктарга презентация «Тыва хөптер», «Тыва аыш-чөм аймаа». Тыва дыл дугайында шүүлүк шөжилеп алыр.
4.	Тыва улустун оран дугайында билишикени. Оран дугайында чалбарылгалар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билишикин. Кижиниң иштиги сагыш-сеткили.		Ар. 9, 10, 11. Айтырылгарга боданыр. Чурук «Өскөн-төрөөн чуртунун танды оранында өзүл турар аң-мени, кат-чимизи».
5.	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.		Ар 12, 13. Айтырылгарга боданыр. Чурук «Үстүү, ортаа, алдыы ораннарның онзагайы».
6.	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр, дээрлер – делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижиниң дээрге чалбарары. Дээрниң овор-хевирин. Дээр – тускай күчүлүг оран.		Ар 15, 16. Айтырылгарга боданыр. Чурук презентациязы «Дээрниң овор-хевирлери».
7.	Хүн дугайында. Хүн дуртунун календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунун херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.		Ар 18, 19. Айтырылгарга боданыр. Хүн дуртунун календарын доктаадыр.
8.	Чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календары. Ай	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке делген хүннүн херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.		Ар 21, 22. Айтырылгарга боданыр. Чурук презентациязы «Хүн туттуруушкуну». Ай, хүн

	болгаш хүн дугайнда.				дугайнда тывызыктар, үлегер домактар тып бижип эккээр.
9.	С. Пюрбю «Белек».	1	Чаа тема тайылбыры	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.	Ар. 24. Айтырыгларга боданыр. «Авамга белээм» деп шүлүк азы кыска чогаалдыг бижиир.
10.	С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзөр назылыг болур, а мөңгеназын турбас. Мөңгө ногаан ыяштар: чойган, пеш, шиви, хады, артыш, шаанак ...	Ар. 25. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тыва чуртунун аржааннары», «Кожууннарда аржааннар», «Мээң кожуунумда аржаан».
II-ги үлдүн – 7 шак					
1.	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагныг, чүктөрүн, чүвөлөрнүң аразында хемчээлин, агаар-бойдустун өскердишишкинин кижилер сылдыстар дузазы-биле билип ап чораан.	Ар. 26, 27. Айтырыгларга боданыр. Чуруктар презентациязы «Айдың дүн». Дыңнадыг «Чеди-Хаан, Үгер, Шолбан сылдыстар чүнү айтып турарыл?».
2.	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыры	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыгтаннарга дөмей. Черде чеже кижги бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.	Ар. 28, 30. Айтырыгларга боданыр. Солун-оол Монгуштуң «Сылдыстар» деп ырызының сөстөрүн бижип эккээр, ырлап күүседир.
3.	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганыптурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рущеваның адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижги.	Ар. 30. Айтырыгга боданыр. Дыңнадыг азы презентация «Надя Рущева – салым-чаянныг чурукчу».
4.	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Кижги хуу сылдызын билир, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.	Дыңнадыг «Мээң кады-төрээннерим Чеди-Хаанның сылдыстарында».
5.	Черниң бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустун байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чөмгөрбишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.	Ар. 34, 35. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хой – черден кастынып оьтгаар азырал мал».
6.	Л. Чадамба «Бай-ла	1	Чаа тема	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжтүгн ээзи.	Ар. 36. Айтырыгга боданыр.

Тайгам».	тайылбыры			Ырыны шээжилээр. Дыңнадыг «Бай-Тайга кожуунда суурлар аттары», Презентация «Шыраа-Булак – улуг тайга».	Ырыны шээжилээр. Дыңнадыг «Бай-Тайга кожуунда суурлар аттары», Презентация «Шыраа-Булак – улуг тайга».
7.	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш – кайгамчык өзүм. Ооң даялдылары, уну, будуктары, бурулери нарын тургузулуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиде, күүне-даа ындыг тургузулуг. Ыяш – делегейнин, чуртталганын, бөлүк улустун овуур-хевири.	Ар. 38. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Арыгда өзүл турар ыяштар».
III-кү үлдүн – II шаг					
1.	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. <u>Хадын</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиде төүрүттүнгөндө, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, ооң иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүн, узун назынның овуур-хевири. <u>Артыш</u> – ёзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.	Ар. 39. Айтырыгларга боданыр. Чуруктарга презентация азы дыңнадыг «Ыдык ыяштар».
2.	Тыва улустун ыяшка хамаарылгазы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш чүглө бойдустан байлаа эвес, кижиге хей-аытты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөнөп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлдү доктаавас азы ажы-төлдү чок улустун аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чаңгыс черге кожалоштыр шиви, дыт, теректин үнери. Каң-кадык, арыг ханныг салгалдың овуур-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чаңгыс дөстен муң ажыг будуктарның чагтылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.	Ар. 40. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тыва чоннун чалбарып, ыдыкшылар ыяштары».
3.	Чадаң үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрөр. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аыг артыш деп аңгылаар. <u>Шаанак</u> – мөңгө ногаан чадаң үнүш. Чөдүлге, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шеңне</u> , шеңнелиг шай – эм шынары күштүүндөн аза безин дыынмас дижир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиде дүрзүлүг: дурт-сынның, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм обт.	Ар. 42. Айтырыгларга боданыр.
4.	К. Берзи «Шеңне»	1	Чаа тема	Шеңне – өңгүр, чараш, часоыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.	Ар. 44. Айтырыгга боданыр.

чечээ.	тайлбыры	тайлбыры	тайлбыры	Презентация азы	Презентация азы	Презентация азы
5.	Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чая тема тайлбыры	Оран-тандызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.	«Чечектер – чернин кырынын каастакчызы».	Презентация азы дыңнадыг
6.	Төрөөн черим даштары.	1	Чая тема тайлбыры	Даштар тускай төөгүлүг, ужур-уткалыг, чажылтыг. Төрөөн чуртун (черлернин), өг-бүленин кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны ужурлуг даштар дээр. Оларны бөлүктөргө: эдилел, төрөл бөлүк улустун, төөү-тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрөр, суг, каасталга даштары дээр.	«Оргаадай – кижидүрүлүг үнүш».	Презентация азы дыңнадыг
7.	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чая тема тайлбыры	Төөү-тураскаал даштарыга көжөө даштар, кижидеңгээлер, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш овор-хевирлер хамааржыр.	Ар. 45. Айтырылгарга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Эдилел даштарынын онзагай демдектери».	Презентация азы дыңнадыг
8.	Чурт-девискээр даштары.	1	Чая тема тайлбыры	Чурт-девискээр даштарыга оваалар, боду бүткөн даштар (Самылыгынын чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижидеңгээ даш салыр, кадаан баглаар, чеминин үстүн чажар.	«Бижиктиг-Хаянын чажылды».	Ар. 47. Айтырылгарга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаянын чажылды».
9.	Ойнаар даштар.	1	Чая тема тайлбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзана даштары, кижидаштар, көдүрөр даш.	Ар. 48. Айтырылгарга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяда Кижидеңгээ, Үш утбашкы».	Ар. 48, 49. Айтырылгарга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тывада көдүрөр даштыг черлер».
10.	Суг даштары.	1	Чая тема тайлбыры	Тожунун Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Оюң даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткөн даштарга кайы хамаанчок дегбес. Туң – терең хемнер, далай дүвүнүң дажы. Ону үрерге, куштуг үн үнер.	Презентация азы дыңнадыг «Тывада хемнер болгаш хөлдөр».	Презентация азы дыңнадыг
11.	Каасталга даштары.	1	Чая тема тайлбыры	Каасталга даштары ужур-уткалыг. Оларга кыс кижинин чинчи-шурулары, сыргалары, билектээштери, билектеринин карактары, а эр кижинин бижээнин сывы, чинзелиг бөргүнүң одагазы дээш өскө-даа чүүлдер хамааржыр.	Презентация азы дыңнадыг «Каасталга даштары чүнү айтып турарыл?».	Презентация азы дыңнадыг
IV-кү улдун – 9 шак						
1.	Чонар даш.	1	Чая тема тайлбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) TP-нын байлаа, улусчу культураның бир нептеренгей кезээ. Сурагыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сурагыг даш чонукчулары Хертек	Ар. 51. Айтырылгарга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чонар даштан дүрзүлөр», «Бай-Тайгада чонар даш».	Презентация азы дыңнадыг

2.	Төлгө даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүлчүр ... Тыва улустун төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарның саны – 41, өнү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап чыгган болгаш кара-кушгун боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Ашгарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.	Ар. 52. Айтырылгарга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Хуваанак салыры».
3.	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билишкиннер.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниң бедии, шыпшыы, улуг оруктун ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергези-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аяг-хөлүндөн дүжөр, ооң эезинге чеминиң дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяап-ла даш салыр.	Ар. 53. Айтырылгарга боданыр. Чогаадыг-сактышкын «Артты ажып эрткенивис».
4.	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема тайылбыры	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезиниң иштиңге тывылган уруг тос ай болгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.	Ар. 54. Айтырылгарга боданыр. Дыңнадыг «Тос – ыдыктыг сан».
5.	Суг дугайында тослчургу чугаалар.	1	Чаа тема тайылбыры	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол элементилерниң бирээзи. Делегей эн баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр.	Ар. 56. Айтырылгарга боданыр. Дыңнадыг «Хемчик хемде балыктарның хевирлери».
6.	С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик».	1	Чаа тема тайылбыры	Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар, кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чурттаганы, ажыл-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим.	Ар. 58. Айтырылгарга боданыр. Видеоролик «Хемчик хемнин агымнары».
7.	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрээл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тыва улустун ужурунда кижии аржаанга чүгле кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижии агын-көгүн баглап, аяжы-чеминиң дээжизин аржаан эезинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, ооң девискээрин аштал-арыгшлаар, эезинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижии кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмейлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эрийн – бокталдырбас.	Ар. 61. Айтырылгарга боданыр. Дыңнадыг «Аржаанга сагыыр ужурулар».
8.	Отка чалбарыры.	1	Чаа тема тайылбыры	От – кижини өске дириг амылганнардан ылгай көөр демдек. От – кижилерниң амыдыралының дөзү, өг-бүлениң чылыг-чырыы,	Ар. 63. Айтырылгарга боданыр. Кыска чогаадыг азы шүлүк «От –

9.	Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	<p>чаялгазы. Отгун ажык-дузасы хөлчөк улуг болганындан чон бүрүзү аңаа чалбарыл, янзы-бүрү чаңчылдарны, ужурларны сагып чораан.</p> <p>Тывалар отту «от чаячы» дээр. Отче суг чүве чашпас, бок октавас. Өшкөн дээштиң от орну баспас, артавас. Отту тос-биле кыпсырга, ол арыг болур. Өске чүүлдер-биле кыпсыр болза, от бужартаар, хорадал химирени бээр. Хорадаан отгун шимээни бир өске, кедерезе арынче көстерин чажа бээр. От ээзи кыс кижжи болур. Ынчангаш кыс улус одун-көзүн хүндүлээр дизе чугайлаар, аштаар, ажаар-карактаар, чөмгөрер, арыг-силиг тургузар. Ук чүүлдер сагыттынмайн турар кыс улустун одунун ээзи аш болур. Эргенги шайның үстүн ыңай-бээр чажып, отка амзадыр. Аалчы кээрге араганы, аышты-чөмни амзаар мурнай, баш санай отче сөңнээр. От-көс – бурган, кезик, чүдүг, сүзүг. От-көс-биле ойнаар болза, оюп эртпес очалаңга ораажып боор.</p>	<p>амылдыралдың дөзү».</p>	<p>Ар. 65, 69. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Отче өргүүр чөмнөрниң дээжизи».</p>
----	--	---	--------------------	--	----------------------------	--